

FIGYELŐ

VOJA KERDE MANGE

Michael Sinclair Stewart: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon

Fordította Sajó Tamás, Szarvas Zsuzsa, Vargyas Gábor

A Szociálpolitikai Értesítő Könyvtára, 1994. 268 oldal, 396 Ft.

Voja kerde mange – nagy örömet szerzett nekem Michael Stewart, és irigylem is Misit, a kedves, tehetséges angol szociálanropológus fiút, akit alighanem valamennyien megszerettünk, akik kapcsolatba kerültünk vele itt-léte idején. Amiért irigylem, azt ő maga így fogalmazta meg: „Magyarországon a cigányokról szóló legtöbb publikáció a »cigánykérdés« eszméjéből indul ki, vagyis elfogadja a többségi társadalom látásmódját, amely számára a cigányok mint különálló etnikus csoport léte valóban »kérdést« vet föl. Minthogy tizenöt hónapig roma nyelvet beszélő cigányok között éltem 1984–86-ban, én a cigányok szemszögéből írtam könyvet, és onnan nézve, ha egyáltalán »kérdés« merül fel, az a »gázsókérdés«. Magam azonban sem cigány, sem a cigányok szószólója nem vagyok, így hát »kívülről« is írtam a történetet, egy mind a cigányok, mind a magyarok világához képest kívülálló perspektívájából.”

Ebben az időben gyűjtöttem anyagot én is CIGÁNYÚT című könyvemhez, de helyzetemből adódóan én ezt nem engedhettem meg magamnak. Belül lévén az eseményeken, bőrömön, zsigereimben is tapasztalva a konfliktusokat, el kellett döntenem, hogy kinek a szószólója akarok lenni. S miközben a cigányokat választottam, bele kellett élnem magam azoknak a magyaroknak a gondolkodásába is, akik valóban szenvedői ennek az együttélésnek. Ebből a görcsből tárgyilagos tényfeltáró, egyúttal a cigányok bizonyítványát magyarázó, békéltető szerepvállalás kerekedett ki, akarva-akaratlan: misszió. Hátrányát akkor szenvedtem meg legjobban, amikor könyvem megjelenése után hivat-

különböző helyekre, és én a misszionáriusok elszántságával vállaltam a szembesülést az értetlenséggel. De munkám során végig szem előtt kellett tartanom azokat, akik könyvemet majd olvasni fogják.

Misi helyzete sokkal szerencsésebb volt. Tehetségén, tudásán kívül ennek is köszönhető, hogy többre jutott, mint mi, akik benne élünk a slamasztikában. Az öröm, ami doktori disszertációjának olvastán elfogott, csak ahhoz hasonlítható, amit olyankor éreztem, amikor gyerekeim játszi könnyedséggel oldottak meg számomra hosszas gyötrődéseket jelentő problémákat.

Már az előszóban leszögezi, amit én csak végeredményként mertem megállapítani Magyarországon: hogy a cigányok közül azok maradtak életképesek, akik megőrizték különállásukat, akiket nem örölt fel a bér-munka.

Kiindulópontja a cigányok mindenütt jelenvalósága és minden társadalomhoz képest azonos mássága; ebből vonja le azt a következtetést, hogy kell valami hasonlónak lennie a Kelet és a Nyugat társadalmi között, amit a cigányok egybehangzóan elutasítanak. Az indiai eredet tényét nem találja elégséges magyarázatnak arra, miért nem olvadtak be a romák – más népekhez hasonlóan – a „befogadó” társadalmakba. Judith Okely angol etnográfus gondolatmenetéhez csatlakozik: eszerint a cigányok olyan közülünk valók, akik a feudalizmus összeomlásával a társadalmon kívül rekedtek, létformájuk a kapitalista munkaszervezés termékeként értelmezhető, amennyiben nem integrálódtak a bér-munkapiacba, ugyanakkor nem rendelkeztek földdel, amely lehetővé tette volna függetlenségüknek paraszti létformában történő megőrzését. Ehhez fűzi azt a munkahipotézist, hogy a romák azért állnak ellen a munkának, mivel ennek aktusa lehetővé tenné a gázsók romává válását és ennek a fordítottját is. Van egy olyan pontja is a munkahipotézisnek, hogy a gázsókkal folytatott csere során a romák minden általuk végzett munkát

elidegenítenek maguktól. Az a közösség, amelyben Misi élt, igazolta ezt a feltevést. Más lett volna az eredmény például szegkóvácsok között. Itt az is megdőlt volna, hogy a cigányság lényegi vonása a kemény munka elutasítása. A cigányok a függőséget utasítják el: azt, hogy idegen normák szabályozzák az életüket. És nem tulajdonítanak a munkának erkölcsi jelentőséget – de ezt a disszertáció gyönyörűen bizonyítja.

Misi könnyed mozdulattal söpri félre a magyarországi hagyományos ciganológia leginkább Vekerdi József nevével fémjelzett – nagy indulatokat kavaró – iskoláját. Ennek tételei, hogy a cigány kultúra más népektől szerzett jegyek összessége, és ezzel összefüggésben a cigányok társadalmi élete hiányosságok soraként írható le. Ellenvetése roppant egyszerű: hogyan lenne megmagyarázható egy ilyen véletlenszerűen összeállt kulturális rendszer újratermelődése generációk tucatjain keresztül? Ami pedig egy nép hiányokkal való jellemzését illeti, az teljesen szokványos módja annak, ahogy „termelő” népek a „nem termelő” népeket minősítik világszerte.

A disszertáció célját annak vizsgálatában jelöli meg a szerző, hogy ha a cigányok hagyományosan ellenállást tanúsítanak a bér munkával szemben, mi történik, ha erre mégis kényszerítik őket. Ez egyúttal a „ténylegesen létező szocializmus” sajátos vizsgálatát is jelenti: hogyan integrálódott egy marginális népcsoport a „szocialista” gazdaságba, miközben ellenállt a magyar társadalomba való asszimilálódásnak.

A Magyarországon élő számos cigány csoport közül választania kellett egyet, amelynek mélyreható vizsgálatával általános érvényű válaszokat kaphat. Nagyon bölcsen esett a választása egy roma nyelvet beszélő tradicionális közösségre. Noha nem ők vannak többségben a cigány népségen belül, a cigányokra általánosan jellemző vonások legvilágosabban az ő szokásaikkal magyarázhatók.

Ne fedjük fel a helység nevét, ha ő Harangosnak nevezi; a leírásokból, térképről és rokon hangzásról kitalálhatja, aki akarja, melyik városról van szó. Háromszáz magyar cigány (romungró) és hétszáz oláh cigány élt itt a vizsgálódás idején, együttesen a lakosság két százaléka. Az oláh cigányok öt telepen helyezkedtek el, ezeket a szerző Párizsnak, Ko-

lóniának, Gödörnek, Krakkónak és Dankó utcának nevezte el. Közülük a legszélso, a Párizs mellett döntött. „Szerves” telepnek ismerte fel, amely az ott lakó cigányok életrendje szerint alakult, terjeszkedett. A többi a „tervezett” telep, amit a hatóság alakított ki a cigányok számára vagy kényszerítette oda-településüket. Pontosán leírja az egyes telepeket, felvázolja az ott lakók összetételét, rokoni kapcsolatait. Az erkölcsi normák eltéréseit egy példával illusztrálja, amit felesége, Szegő Judit figyelt meg. A Gödör egyik blokkjában lakó egyedülálló magyar ember meghalt. Még másnap is ott feküdt az ágyában, senki se törődött vele, rendőr törte fel az ajtót. A Párizson is meghalt egy magányos férfi. A párizsi romák minden háztartásból pénzt gyűjtöttek, és közösen temették el „testvérüket”.

A vizsgálódás tárgya a Párizson élő harminc család volt, de általuk a szerző kapcsolatba került a többi telepen, illetve más településeken élő rokonaikkal is. Munkája kezdetén beszélt már magyarul, és tudott valamit cigányul. Hamar rájött, hogy cigányul legelőször a rituálisan elhangzó szövegeket (köszöntéseket, üdvözléseket, búcsúzásokat, engedelemkéreéseket) kell tudnia. Ezek ismerete nélkül jobb, ha meg se szólal, de ha ezeket jól alkalmazza, elismerik, hogy „tud” cigányul (zsánesz románész).

A vizsgált csoport közvetlen környezetének leírása után szélesre nyitja a legyezőt, és elhelyezi őket a magyarországi cigányok történetében. (CIGÁNYOK A FEUDALIZMUSTÓL A SZOCIALIZMUSIG; HÉTKÖZNAP MUNKÁSOK, VASÁRNAP CIGÁNYOK.) A hazai kutatók forrásainak felhasználásával a cigányok helyzetének alakulását ő is a gazdasági élet változásaival hozza összefüggésbe. A „cigánykérdés” megjelenését ő is az iparosodásban ismeri fel. Mária Terézia rendeleteinek értelmezését felleli a helyi dokumentumok között Esterházy püspök megfogalmazásában: *„Munkára kell őket fogni... Kovácsmesterséget, mivel elegendő van a városban, nem folytathatnak, hanem ha tökéletesen kitanulták, és céhbe akarnának állani, azt a céh meg ne akadályozza... Akik muzsikálásból élnek, azoktól el kell venni a hegedűt és más hangszert, össze kell törni, és az árát neki megtéríteni...”* Megtalálta az egri levéltárban az 1893-as foglalkozás szerinti összeírás helyi adatait: negyven

muzsikus, nyolc kovács, két vályogvető. Valószínűnek tartja, hogy a negyven muzsikusnak egy foglalkozása is volt az alkalmankénti zenélésen kívül. A századforduló idején bevándorolt oláh cigány csoportokkal kapcsolatos problémák egyes megoldási javaslatában az 1944-ben bekövetkezett náci népiirtás előzményeit ismeri fel.

Személyes vallomások és írásos dokumentumok segítségével elemzi az 1945-ös korszakváltás után kialakuló folyamatokat, amelyek során az alkotmány biztosította jogok ellenére a cigányok kívül rekedtek a magyar társadalmon, és lemaradásukat önhibájuként könyvelte el a közvélemény. Számot ad a hivatalos cigánypolitika alakulásáról és a határozatok helyi alkalmazásáról. Számba veszi a lakáskörülményeket, az egészségügyet, az oktatást és a munkát. Ez utóbbival kapcsolatban megállapítja: *„...A munkának Magyarországon nagyobb az ideológiai jelentősége, mint a kapitalista gazdaságokban, ahol az árucserén – a társadalmi újratermelés legkiemelkedőbb tevékenységén – van a hangsúly... A nemzetet hivatalos megfogalmazás szerint a dolgozó nép alkotja, és ezért a magyarok elsősorban nem mint állampolgárok, hanem mint dolgozók nyerik el teljes társadalmi státusukat a társadalmi újratermelés folyamatában... Ennek az ideológiának másik oldala, hogy a munkát morális erővel ruházza fel, ami meglepő a kapitalista gazdasághoz szokott ember számára. Gyárban dolgozva a dolgozó közvetlenül »építi szocialista társadalmunkat«. A fizikai munkának olyan felemelő hatást tulajdonítanak, amelyet mi az intellektuális erőfeszítésekkel társítunk. Ha tehát dolgozókat faragunk a cigányokból – így a vélekedés –, több generáció óta először tesszük lehetővé számukra, hogy a társadalomnak önbecsülésre képes tagjaivá válhassanak. Mivel a szocialista gyárban a munka erkölcsi méltóságot ad, a cigányok olyan értéként tapasztalhatják meg a munkafegyelmet, az állandó rendszeres munkát, amit nem dolgozó életükre is alkalmazhatnak. Ennek során a kepec gyors és látványos keresetéhez való szinte gyermeki kötődésükből és az ezzel az életmóddal járó pazarló fogyasztásból »fel fognak nőni«.*”

Közli a cigányok munkavállalásáról szóló reményteljes statisztikákat. Ezek után pedig szembeesíti az ideológiát a gyakorlattal. Beszámol arról, hogy Magyarországon az alapvető szociális juttatások is (mint például a családi pótlék abban az időben) munkaviszonyhoz

kötődtek. Emiatt a vizsgált cigánycsaládok számára célszerűnek bizonyult, ha a család egy tagja leadta valahova a munkakönyvét. Bebizonyítja, hogy a fizetésért végzett gyári munka valójában csak akkor emeli fel a cigányokat, ha egyéb előnyökkel is párosul. A helyi parkettagyár például 1979-ben kitalálta, hogy ha letelepedési és házépítési segílyt ad a cigányoknak, ezzel a munkahelyen maradásra ösztönzi őket. Ennek volt köszönhető, hogy az érintettek házat vetek megfelelő telepen udvarral és hozzá tartozó földdel; ez lehetőséget biztosított disznótartásra, amelynek jövedelméből alaptőkét képezhettek bankkölcsön felvételéhez, amiből a házat felújíthatták. Ezzel szemben az Ipari Szerelvény- és Gépgyár munkásai, akik a Dankó utcában laktak, nem tudták ugyanezt megtenni. Vagyis éppen azok a cigányok tudták leg-sikeresebben megtartani állandó munkahe-lyüket, akiknek nem bérmunkából származó egyéb jövedelmük is volt. Beszél a szerző gyári vezetőkkel is, akik megállapították, hogy a cigányok „dolgozóvá” válásuk ellenére sem sajátították el „a megfelelő hozzáál-lást” a munkához.

Igyekezték minden részletre kiterjedően megfigyelni, mit jelent a bérmunka a cigányok mindennapi életében. Megállapította, hogy a bérmunkával szerzett jövedelem, illetve a munkaviszonyból származó nyugdíj nélkülözhetetlen a cigánycsaládokban. Leírta, hogyan szabályozta a fizetésnap a közösség ünnepi eseményeit, kölcsönkéréssel egybekötött rokonlátogatásait, illetve a kölcsönadás elkerülésének manővereit. De azt is megállapítja, hogy miután a bérmunka a cigányok számára kellemetlen, nehéz, piszkos munkát jelent, többre becsülik a különféle kereskedelmi tevékenységeket, maszek vállalkozásokat. Társadalmi presztízt is csak ilyesmivel szerezhetnek, mert a környezet által elismert életszínvonal eléréséhez a bérmunkából származó jövedelem kevés. S noha a cigányok statisztikailag kimutatott jólétének növekedésében a bérmunkának komoly szerepe volt, maguk között szólva elismerően nyilatkoztak az olyan cigányról, aki munka nélkül gazdagodott meg.

Leír egy esetet annak bizonyítására, hogy a cigányok még a munkahelyen is érzékelheték, többet ér üzletelni, mint „dolgozni”. Egy

elszegényedett ember, aki segédmunkásként dolgozott, azt a feladatot kapta a munkahelelyén, hogy szedje össze a fémhulladékokat, és adja el a MÉH-nek. Ezen többet kerestem, mint a havi fizetése volt, és ebből tudott újra lovat vásárolni.

Érzékelt a szerző a hatóságok hozzáállását a cigányok életformájához. 1974-ben lépéseket tettek a ló tartás – és értelmezésük szerint a vele járó antiszociális magatartás – megakadályozására. Megállapította, hogy a „cigánypolitika”, amely arra irányult, hogy leszoktassa a cigányokat a cigány életmódról, nem járt sikerrel.

Ezek után rátér arra, mit is jelent „cigány módon” élni. (A JÓ ÉLET KÉPEI; KEMÉNY ÜZLET; DALTESTVÉREK; A KERESKEDÉS MÁGIÁJA.) Mindenekelőtt leszögezi: „A legtöbb roma család életét alapvetően meghatározó szegénység, a központosított ipari társadalom peremén való tengődés megnyomorító hatása ellenére a roma közösségek élete szép példa rá, hogy az emberek nem pusztán elszenvedik a körülményeket, amelyeket nem maguk választottak, hanem erejükhöz mérten meg is változtatják azokat; hogy megkísérlik az őket körülvevő világot tőlük telhetően a legjobbra formálni, és a mindennapok fájdalmai és nyomorúságai között is megőrizni egy jobb élet képét.”

Először a nyelvi jelenségeket elemzi. Megállapítja, hogy noha a romák magyarral kevert nyelven beszélnek, a szertartásos szövegek csak romául hangozhatnak el (azokkal a cigányul ragozott magyar szavakkal, amelyek beépültek a roma nyelvbe), és azt is, hogy az egyes cigánycsoportok nyelvjárásában különbözőképpen hangzanak el a sztereotip szövegek. A vizsgált csoport a másári dialektust beszélte. A csoport elnevezése halászokra utal, de az eredeti mesterséget régen felcserélték a lókereskedéssel. Megjegyzi a szerző Tólos Endre nyelvész észrevételét, hogy a másári beszélői saját dialektusukat a szélesebb körben elterjedt lovári hatás alatt álló dialektussal keverik. Felveti: nem figyelhető-e meg manapság erős nyelvi homogenizáció a magyarországi roma beszélők között. Válaszom: megfigyelhető. Kutatásom során Nyírvásváriban érzékelttem, hogy az ottani, eredetileg gurvári – a kárpátihoz közel álló – dialektust beszélők átvették a hodásziak cserhári – a lovárihoz közelebb álló – nyelvjárását. Házasságkötések révén rokonságba ke-

rültek a hodásziakkal, és értékesebbnek ismerték el az általuk beszélt dialektust. A kárpáti a Magyarországon ismeretes legrégibb roma dialektus, ma már kevesen, csak a szegkovácsok és leszármazottaik beszélnek, nagyon hézagosan. A lovári viszont a világszerte legtöbbek által beszélt roma dialektus, ezen válik írásbelivé a roma nyelv. A homogenizációt nagymértékben elősegítik a *Kalyi Jag* és más együttesek széles körben elterjedt kazettái, amelyek a dalok lovári dialektusban szólnak meg.

Ezután leírja a roma öltözködést, a roma konyhát, a vendéglátást és a mulatságot. Ez utóbbival kapcsolatban fontos megállapítást tesz. „A vendéglátás etikája, amely a hétköznapi életben a vendégeknek nyújtott ételben és italban nyilvánul meg, a leglátványosabb és legnyilvánosabb módon a mulatságnak nevezett összejövetelekben fejeződik ki... A mulatságo az ideális állapotot jelenti a romák számára, és saját maguk egyik legfontosabb jellemzőjeként tartják számon, hogy ők a gázsókkal szemben készek mindent odahagyva részt venni az ilyen alkalmakon. A mulatságo ugyanis a közösségi élet etikájának egyidejűleg több fontos elemét is felvonultatja. Kulcsszerepet játszik ezek között, hogy a romáknak készségesen meg kell osztaniuk a dolgaikat egymással.”

Érdekes megfigyeléseket közöl az osztózás és segítségnyújtás szokásairól. Például, hogy a segítséget nem felajánlják, hanem kérésre nyújtják egymásnak, visszautasítani viszont nem szokás. Ezért aztán vigyáznak arra, hogy nagy készleteket ne tartsanak otthon semmiből, mert akkor biztosan kérnek belőle, és a kérést megtagadni nem lehet. Ezt a szerző és felesége is hamar észrevette, és azt is, hogy bármilyen kérésről legyen szó, az egyszerű visszautasítás hatástalan. „Végül aztán rájöttem, hogy az egyedüli kiút az, ha mindent egy lapra föltéve megátkozom magam, sőt még inkább a saját gyerekeimet. Ha például az elutasításhoz hozzátetem: haljon meg a fiam (ti. ha hazudok), nem tudok elmenni (te merel muro sav, nastig zsav), az már elégséges oknak számított. Ha valaki még akkor is tovább unszolt volna, az azt jelentette volna, teljesen hidegen hagyja őt a gyermekeim sorsa. Ha csak az én személyes akaratomról van szó, azt tromfolja az az elv, hogy segítenem kell a többi romának. Ha azonban megátkozom magam, azzal a saját akaratom kérdését a problémán kívül helyeztem.”

Felfigyelt a szerző arra a nagyon fontos

körülményre, hogy a romák a gyerekek nevelésében is „osztóznak”. Nem jelent szülői gondatlanságot, ha a gyerekek nagyszülőknél, rokonoknál töltenek huzamosabb időt, mert azok ugyanolyan felelősséggel vigyáznak rájuk, és nem rossz nő az az asszony, aki második házasságában élve első házasságából származó gyerekeit történetesen az anyjára bízta. Nem azért teszi, mintha a mostohaapa nem szeretné őket. Arról van szó, hogy a cigányok nem nukleáris családban élnek, még ha egy-egy háztartás szülőkből, gyerekekből épül is fel. A rokoni családok nyitottak egymás számára, és a gyerekeket a nagy család, a közösség neveli – erőszakmentesen. Ugyanígy viselnek gondot az öregekre is: nem hagyják őket egyedül.

Szól a szerző a pénzbeni osztozás hatáiról: nem szabad kamatra kölcsönadni, és nem szabad úgy kölcsönkérni, hogy a kölcsönadót ezáltal károsodás érje (például bankban kötötte le a pénzt). „*Kizárják a nyereszkedő célú cseireügylet bármiféle asszociációját, és a legintimebb emberi kötelekeket idéző »szabad« adással mossák egybe... a két fél, még ha nem is rokonok, szájon csókolja egymást...*”

Elemzi az endogámia mikéntjét: amennyire óhajtják a rokoni kapcsolatok kiszélesítését, annyira elvetik a rokonok közötti házasságot. Két család lányainak kölcsönös cseréje is tilos. Ezzel hozza összefüggésbe a szerző a lánykérés „*elveszett a bárányunk*” szertartását. A leendő após úgy állít be a lányos házhoz, mintha ott a *saját* juhocskáját keresné, aki mindig is az ő családjához tartozott. Ennek ellenére a gyakori válások révén a romák „osztózni” látszanak feleségeiken; ám az előző házasságok emlegetése tabutéma. Sarkalatos megfigyelés, hogy a roma identitás alapja a közösséget összetartó *testvériség*, s hogy ebben a vonatkozásban a férfiak összetartozása a döntő. A *muro phral* (fivérem) hordozza ezt a közösségi jelentést. A *muro phen* (nővérem) kifejezés ehhez képest jelentéktelen. Fontos az egyén megnevezése, és anyakönyvezett „magyar” nevén kívül minden romának „cigány” neve is van, egyidejűleg akár több is. Ezt rendszerint valamilyen tulajdonságából származtatják. (A szerző házigazdáját Thulo néven emlegeti – jelentése: kóvér.)

Származási csoportjuk megjelölésére a *nemzet* (nemzeto) fogalmát használják, és valamely távoli felmenőjüktől eredeztetik magukat. A vizsgált csoportban Savul, Dinka és Nano utódai szavulestye, dinkestye, nanestye nemzetóhoz tartoztak.

„*Ostromállapot mentalitás*”-nak nevezi, írja le azt a jelenséget, hogy a romák tudatában vannak alávetett helyzetüknek, és ezért igyekeznek olyan szituációkat teremteni, amelyekben nincsenek kiszolgáltatva a gázsóknak. Az asszonyok óvják férjüket a kocsmától, ahonnan nagyon könnyen rendőr viheti el őket. Veszélyes, mert idegen hely a kórház; seregestül látogatják beteg hozzátartozójukat. Ellenséges a katonaság és a börtön, mert a legfontosabbtól, szabadságuktól fosztja meg őket. Dalaikban gyakorta adnak hangot ezekkel kapcsolatos érzelmeiknek. Leírja a szerző a búcsúztató szertartásokat, amelyekkel a közösség megerősíti a rabságba vonulót.

A szorongatottság, szegénység, elhagyatottság érzésével hozza összefüggésbe, hogy a közösségen belül nincs kerítés és zárt ajtó, bárki bármikor beállithat bárhová, és még a legalkalmatlanabb órákban sem éreztetik senkivel, hogy rosszkor jött.

Mivel a bér munka kiszolgáltatott viszonyt jelent, az olyan munkákat részesítik előnyben, amelyek kívül esnek ezen a körön. Sajátjuknak érzett munkák közé tartozik a gyűjtögetés, a koldulás, az üzletelés és a lopás. Ezek közül a gyűjtögetés és az üzletelés a legfontosabb. Leírja a helyi változatokat, a műszálas fonalak gyűjtését és eladását, a tallózás szokásos módzatait és a gázsókkal való kapcsolatot jövedelemszerző tevékenységeik során: a fölénybe kerülés törekvéseit.

Fontos fejezete a könyvnek, amelyben a lókereskedés nagy színjátékait írja le aprólékos részletességgel. Ez az a terület, ahol a roma egyértelműen a gázsó fölé kerekedik ügyességével. A cigányok nem tenyésztenek lovat, hanem igyekeznek minél gyorsabban túladni rajta: praktikáik erre irányulnak, és ebben művészek. Afféle ügynöki szerepet tölt be a *cincár*: feladata az áru feldicsérése, és siker esetén részesedést kap. Eskük, átkok kísérik az alkudozás rituáléját: ősi kultúra terepe a lóvásár. Néprajzosaink közül senki sem hatolt úgy ennek a mélyére, mint az Angliá-

ból hozzánk érkezett fiú. Talán mert senki sem tudott vagy bátorkodott itélet nélkül szólni arról, hogy a cigányoknak büszkeségük ez a mesterség, amelyben túljárnak a gázsók eszén. Ír a szerző arról, ahogyan a cigányok fényképeztetik magukat a lovakkal, és ahogy a gyerekek fokozatosan felnőnek az ősi mesterséghez. Közli egy anya szövegét, aki néhány hónapos kisfiának párbeszédese formában mesél: a gyerek helyett is mondja, mit fog csinálni, ha majd nagy lesz. „*Elmegy a fiam, ugye, fiam? Hová megy, Dénes? A nagy vásárra, visszáruk a lovakat. Hány lovat viszel, Dénes? Kettőt vagy hármat. (Muro sav zsaltar, ugye, muro sav? Kaj zshah, Dénes? Ando baro foro. Ingrah e grahten. Szode grahten ingreh, Dénes? Duj vagy trinen.*” Magam is tapasztaltam, hogy mennyire jelen van a lóvásár a tradicionális közösségekben élő cigánygyerekek tudatában. Nyírvasvári gyerekek szerepjátékában figyelhettem meg a felnőttek pontosan utánzott vásári szavait, gesztusait. A romák kemény üzletéről szóló tudósítás vezet át a címadó fejezethez, a dolog lényegéhez, a „cigány módon” való élet esszenciájához.

A DALTESTVÉREK szóösszetételt valószínűleg angol szerzőnk használta először, a friss szemű felfedező nagyszerű felismerésével. Korábban is szó volt már arról, hogy a roma közösség összetartó ereje a férfiak testvérisége. A mulatságo a közösségi összetartozás fontos eseménye: férfi-összejövetel. Nőktől való távoltartást igényel a romák legfontosabb üzlete, a lóvásár is. Inkább a vásártéren töltik a férfiak a megelőző éjszakát, semmint hogy feleségükhöz akár csak hozzá is érjenek, mert az nem hozna szerencsét. Ez a férfi-összetartás nyilvánul meg a romák improvizatív közös éneklésének szertartásában is. Nem azt jelenti ez, hogy nők nem énekelnek együtt. A daltestvériség olyan alkalmakat jelent, amikor a férfiüzletekkel szerzett jövedelmet fordítják férfimulatságra, amelynek elengedhetetlen tartozéka az ital és a dal. Ezzel idézik elő azt az állapotot, amit *voja* néven ismer a roma nyelv, és jókedvnl sokkal többet jelent. A *voja* az élet emelkedett pillanatait jelenti: amikor az ember átéli a létezés nagyságát. Ez pedig férfiakra tartozik, férfi-társaságban.

„*apol Khuren me te tradem,
Savale, romale, jaj,
Korán detehara
Po foro te tradav, jaj,
haj Bikinav, paruvav,
E voja te kerav, phrala,
jaj,
De régi nóta!
haj Te kerav e voja
phrala, Le bute romenca, jaj.*”

akkor A csikóim kivezettem,
Fűk, cigányok, jaj,
Korán reggel
Kivezettem a vásárra, jaj,
és Eladok, cserélek,
Vóját csinálók, testvérek,
jaj,
De régi nóta!
és Vóját csinálók,
testvér, A sok romával, jaj.”

A nők az élet fenntartói, továbbadói. De azt, amiért *élni érdemes*, a férfiak tartják fenn a romaközösségekben. És erre nem sajnálnak semmit. A roma nem a pénzért üzletel, hanem amit azon meg tud vásárolni. A vójáért.

Ezért van, hogy a férfiüzletek jövedelme sose folyik be a háztartásba. Azt az asszonynak kell fenntartania: bér munkával, apró üzleteléssel, segélyekkel, koldulással, lopással – ahogy tudja. A nagy pénzeket fontosabb dolog kell megvenni. Mondhatnánk: az élet értelmét.

Ezzel magyarázható az a sok felháborodást kiváltó jelenség is, hogy milliomos üzletelők feleségei segélyekért folyamodnak. A romák élete a gázsók társadalmában hazugságok, ügyeskedések sorozata. Az *igaz beszéd* (csácsi vorba): a dal. Így maradtak fenn, ez őrizte meg őket az asszimilációtól.

Egyúttal ebben gyökerezik örök konfliktusuk a környező társadalommal. A *gázso* általában *nem cigányt* jelent. Konkrétan, ha magyarrá fordítják a szót, azt mondják: paraszt. A legtöbb magyarországi roma élete a parasztkéhoz képest alakult másképp. A paraszti élet jellemzője a kemény munka, a munkában tanúsított szorgalom és erőfeszítés, az önmegtartó vagyonszerzés. A magyar köz-

gondolkodásban ennek az életformának van erkölcsi értéke, ehhez képest ítélte meg a „cigány módon” való élet. Lényegében arról van szó, hogy az egyik oldalon a legfőbb érték az erőfeszítéssel, önmegtagadással szerzett vagyon, a másikon pedig az élet örömteli átélésének érzése. A termelő és nem termelő nép örök konfliktusát erősítették fel a „dolgozó nép”-nek tulajdonított hatalom évei; dolgozhatott akármennyit a cigány ember, nem vált „igazi dolgozó”-vá. S hogy mi lesz velük ezután, senki se tudja. Csak bennük bízhatunk: hogy ellenünkben is fenn fogják tartani az élet értelmének általuk átélt magyarázatát.

A kötet harmadik részében (A ROMA A GÁZSÓK VILÁGÁBAN) arról a kísérletről ad számot a szerző, amelynek során a romák – akik alárendeltek a társadalomban – elzárkóznak ettől a társadalomtól: mert tisztátalannak ítélik. A tisztátalanság oka, hogy a gázsók nem tudják: az alsó és felső testrészeket el kell egymástól különíteni. Ettől aztán házaik bűzlenek. Ha a roma olyan házba költözik, ahol korábban gázsók laktak, fertőtleníti. Az alsó és felső testrészek elkülönítése undorító dologga teszi a romák szemében a fürdést. Mosakodáshoz a cigány nők szivesebben használnak port vagy folyadékot, nehogy a testük szennyeződése rátapadjon a szappanra, amit a konyhában tartanak. A mosásnál és mosogatásnál használt tárgyakat, az erre való vizet szigorúan külön kell kezelni. Az altesti funkciók tabujával függ össze, hogy a férfiak nem láthatják a nőket még véccére menet sem. Szigorú tilalmak fűződnek a menstruációhoz és a gyermekágyhoz. Alsó- és felsőtest elkülönítését fejezi ki az öltözködés: hosszú kabát, egybeszabott ruha nem használatos a cigányviseletben. Erotikus ingerek forrása a haj: a cigányasszonyok csak bekötött fejjel mutatkozhatnak. Az ébredő és kihunyó szexualitást, termékenységet más-más színek fejezik ki. Más-más erkölcsi norma érvényes a férfi- és női szexualitásra. Szép megfigyeléseket közöl a szerző a nagyszülői életkorról: amikor az idős cigány férfi már nem feleségével, hanem unokáival osztja meg az ágyát, s az idős asszonyt nem kötik a szemérem fiatalokra nézve szigorú szabályai. Apró részletekre kiterjedően számol be a férfi- és női munkamegosztásról, amelyben a férfi „felsőbb-

rendű”, a nő alávettettebb helyzete is kifejezésre jut.

Amikor először konstatáltam, hogy a cigányok falain békésen megférnek egymás mellett a szentképek és a szexfotók, azt gondoltam: ime, a nép, amelynek teste és lelke harmóniában él egymással, s a két összetartozót nem szakította ketté a keresztény filozófia. Misi más következtetésre jutott: ő épp a szétszakítotttságot érezte. Hozzájárult ehhez annak meggondolása, vajon miért szólítja dalaiban a roma férfi feleségét „muri romnyi” helyett „muri gázszi”-nak. Így jutott el a tisztátalan gázszi és tiszta romnyi, a szexualitás és termékenység különválasztása, a „romnyiban lakozó gázszi” teóriájához. Valami olyasmiről van itt szó, hogy ha a roma férfi olyan vágyakkal közeledik a feleségéhez, amelyekkel csak egy tisztátalan gázszi illethetne, akkor a romnyiban lakozó gázszihoz közeledik. Lehet, hogy Misinek igaza van, de ezt a teóriát érvényes megnyilatkozásokkal nem tudta igazolni. Szerintem nem is fog sem ő, sem más ilyen mélyre hatolni, mert a cigányokat szemérmességük visszatartja az ilyen vonatkozású hitelt érdemlő megnyilatkozásoktól.

Olvastam egyszer, cigány ember tollából, egy szakdolgozatot a cigányok szexuális életéről. Szintiszta kóklerség volt. Elképzeltem, ahogy az illető röhög magában a dilo gázszon, akik kénytelenek hitelesnek elfogadni ezeket a pornográfia határát súroló sületlenségeket, mert ellenőrizni nem tudják.

Michael Stewart hallatlanul értékes munkát végzett. Teljesítménye – minden részletre kiterjedő megfigyelései pontosságával és azzal, hogy a néprajzi jelenségeket nem önmagukban, hanem a szociológiai helyzetképpel összefüggésben vizsgálta – magasan kiemelkedik az eddig ismert munkák közül. Külön öröm, hogy disszertációját a szociálpolitika karolta fel. Fontos irodalommal lettek gazdagabbak a szociológia, szociálpolitika, szociális munka területén dolgozó szakemberek. Olyan ponton ragadta meg vizsgálatának tárgyát, ahol a legtöbb ismeret táruhat fel.

Azt gondolom, amit nem sikerült feltárnia, az maradjon a roma nép titka.

Diósi Ágnes